

**УКРАЇНА ТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. ЧЕРЕЗ
ПРИЗМУ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Мірошніченко Оксана Володимирівна

аспірант

Дніпровський національний університет залізничного транспорту

ім. В. Лазаряна

м. Дніпро, Україна

Анотація: Історіографія релігійного життя в Україні та Катеринославщині має неабияку цінність у реконструкції церковної історії. Дослідження даної проблематики представлено як дореволюційними роботами, історіографією радянського періоду та сучасними розвідками істориків. Тому і висвітлення як церкви, так і її релігійної складової відбувається в різний час по-різному.

Ключові слова: історіографія, духовенство, православна церква, релігійне життя.

Релігійне питання тривалий час залишалося і залишається у центрі уваги істориків та не втрачає актуальності. Дослідження історії православної церкви в Україні залишається одним із перспективних напрямів наукових студій. Література дореволюційного періоду до сьогодні не втратила свого наукового значення, а основні теми досліджень (наслідки церковної реформи, ретроспектива державно-церковних відносин, проблеми духовного стану, історія монастирів та їх господарської діяльності, питання церковного права, проблеми матеріального забезпечення духовенства) і сьогодні привертають увагу істориків.

Буквально наприкінці ХІХ ст. з'являються дослідження присвячені історії російської православної церкви. Практично першою науковою працею з цієї тематики стала робота архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета

(Гумілевського). У ній автор систематизував церковну історію держави до 1825 р. [9]. Самостійною та систематизованою працею став – «Порадник з історії Російської церкви» О. П. Доброклонського, частина четверта якого стосується синодального періоду і містить викладення подій до 1880-х рр.[10]. Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П.В. Знаменського [15]. Автор звернувся не лише до проблем духовної освіти, але і до інших великих – блоків церковної історії, в першу чергу – історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду [13, 14].

Дослідження Півдня України в дореволюційний період представлено низкою праць. Із вивчення минулого південного краю знаменувався організацією Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), важливим напрямком діяльності якого стало вивчення церковної історії. На сторінках – Записок товариства були опубліковані дослідження Гавриїла (Розанова), С. Серафімова, А. Лебединцева, М. Мурзакевича, К. Оранського, Ф. Лялікова, ігумена Анфіма, І. Кареліна, М. Юрневича, інших науковців, які висвітлювали переважно факти біографій яскравих постатей, історію окремих храмів і монастирів [21, с. 4]. З середини ХІХ ст. з'являються Херсонські, Таврійські та Катеринославські єпархіальні відомості, ставши першим подібним виданням на території Російської імперії. Їхні редакції запрошували – всіх вчених священнослужителів надсилати статті, описи церков, майна, ікон, вартих уваги старожитностей, урочищ тощо. Як результат, на сторінках південноукраїнських Єпархіальних відомостей побачило світ більше сотні публікацій, які мали відношення до церковної історії краю [21, с. 5]. На посилену увагу до церковної історії редакції – Катеринославських єпархіальних відомостей з часу заснування цього друкованого органу значною мірою вплинув єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій (Макаревський), який і виступив засновником цього видання. На сторінках яких з'явилась ціла низка публікацій єпископа з церковної історії переважно ХVІІІ ст., деякі з яких пізніше вийшли окремими виданнями [33, 34]. Більш плідною на ниві дослідження церковного минулого стала робота Катеринославської ученої архівної комісії, що великою

мірою пов'язано із діяльністю В. Біднова. Ним були підготовлені та видані публікації, присвячені історії Катеринославської семінарії опис архівних фондів, які містили документи з церковної історії краю, обставинам ліквідації церковного устрою Запорозьких Вольностей, персоналії, діячів церкви на Півдні [22].

Від часу приходу до влади більшовицького уряду відбувся стрімкий перехід від щойно утвердженого скептичного ставлення до церкви й її ролі у новому суспільстві до відкритої ворожнечі до неї та утвердження атеїстичної пропаганди. Об'єктивне вивчення історії православної церкви в Україні за нових політичних обставин було унеможливлене.

Радянська історіографія розглядала церкву як «архаїчний релігійний пережиток», з яким влада вела непримиренну боротьбу. До середини 30 – х рр. ХХ ст. праці мали пропагандистський характер. Подальша зміна позиції православної церкви, на думку авторів таких праць, була зумовлена зовнішніми змінами її становища, що розпочалися з кампанії щодо конфіскації церковного майна. В узагальнюючих дослідженнях, які публікувались у Радянському Союзі, спостерігався досить тенденційний підхід і до підбору, і до тлумачення фактів, зумовлений необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства, їхній негативний вплив на розвиток демократичних рухів. Яскравим прикладом такого підходу стала робота професора М. М. Нікольського – «Історія російської церкви», вперше видана в 1931 р. [26]. Водночас цю монографію можна вважати основою, на яку спиралися всі інші дослідники радянського періоду. Так, має рацію М. Гордієнко, коли пише, що дослідження М. М. Нікольського більше п'ятдесяти років залишались єдиною узагальнюючою монографією з історії російської православної церкви, старообрядництва і російського сектантства [21, с. 9]. Колективна монографія 1967 р. «Церква в історії Росії (IX с т. – 1917 р.). Критичні начерки» хоча і є більш досконалою за методологією та науковим рівнем, але бідніша за фактажем [35], а збірка 1975 р. – «Релігія і церква в історії Росії (радянські історики про православну церкву в Росії)» занадто фрагментарна [27].

Починаючи з 60 – х рр. ХХ ст. тривав процес дослідження історії церкви. Виходить спільна праця Є. Ф. Грекулова та П.К. Курочкина присвячена економічному та політичному становищу російської православної церкви у державі, державно-церковним відносинам, зростанню антицерковного руху, негативному ставленню та «відвернення» народу від церкви та релігії [7]. Монографія О. І. Дружиніної присвячена кризі феодального ладу в Південній Україні, де на основі архівних матеріалів та ревізьких переписів, розглядає склад населення регіону середини ХІХ ст. та подає дані про кількість православного духовенства [12]. У 80 – х рр. ХХ ст. вийшла колективна монографія «Русское православие: веки истории» за ред. А. І. Клібанова, в якій розглядалися питання ролі та місця православної церкви в культурно-історичному процесі, аналізу її становища, взаємовідносин церкви та держави [28]. Український автор О.В. Шуба став одним із перших дослідників, який розглянув взаємозв'язки православ'я і традицій національної культури [36, 37]. На відміну від радянської історичної школи, котра формувала власні традиції й не бажала наслідувати церковну історіографію дореволюційного періоду, значно вагоміший у порівнянні з попереднім періодом внесок у неї закордонних дослідників. Їм, вільним від рамок марксистської ідеології та методології, вдалося багато чого зробити. Значні здобутки у вивченні історії православної церкви мала українська післяреволюційна еміграція. Серед представників української православної історіографії були відомі вчені – М.С. Грушевський [8], Д.І. Дорошенко [11], І.Ф. Власовський [6]. У ряду інших досліджень представників українських наукових кіл за кордоном вагоме значення мала праця М.Грушевського «З історії релігійної думки на Україні». У ній даються перші спроби аналізу релігійної ситуації у регіоні з урахуванням народних настроїв, ставлення простого люду до офіційної православної церкви та протестантських течій, котрі посилювали свій вплив протягом другої половини ХІХ ст. [8]. Серед праць, що вийшли за кордоном Союзу, фундаментальністю відрізняється «Історія російської церкви» І.К. Смолича, у якій розглядається період ХVІІІ – початку ХХ ст. Впродовж десятиліть, проживаючи в Німеччині,

І.К. Смолич вивчав релігійне минуле Росії. Вершиною його наукової діяльності якраз і стала праця з історії синодального періоду [29].

Під впливом процесів новітнього національного відродження та активного розвитку української історичної науки у 1990 – х рр. дослідження православної церкви в Україні отримало нову мотивацію і тематичні орієнтири. Розвиток її почав розглядатися в контексті загальних суспільно-політичних процесів й у межах проблематики збереження традицій українського православ'я, внеску його в справу національного відродження нової та новітньої епох. З середини 1990 – х рр. почали виходити узагальнюючі колективні праці з історії православ'я та інших релігійних конфесій, джерелознавчі публікації, монографічні дослідження з проблем інституційного розвитку православної церкви й правового статусу духовенства. Так, досвід комплексного висвітлення минулого православної церкви було представлено у багатотомному виданні «Історія релігії в Україні» (почала виходити з 1996 р. за редакцією А.Колодного і П.Яроцького). Третій том цього академічного видання присвячено розвитку православ'я в Україні за період з 1686 до 1917 р. Автори подали характеристику відносин між православною й греко-католицькою церквами, іншими релігійними напрямками. Представлено загальний аналіз розвитку духовної освіти, становища монастирів як опорних пунктів православ'я [18, С. 210 – 336, 516 – 544.]. Слід виділити працю О.П. Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – п. пол. XIX ст.» Представлена характеристика стану церковного господарства, відносин духовенства і пастви в соціально-економічній площині сприяють вивченню означеної проблематики [20].

Серед плеяди українських істориків різні аспекти питань, пов'язаних з утвердженням православної церкви, майновим становищем та господарсько-економічною діяльністю загалом по Україні та її південному регіоні у XVIII – поч. XX ст., досліджували Г. М. Надтока [25], Ю. А. Катунін [19], І. І. Лиман [21], В. Г. Тур [32] та ін. Масштабною за спектром розглянутих проблем стала монографія І. І. Лимана «Державна церква і державна влада: Південна Україна

(1775–1861)» – одна з перших наукових розвідок з історії законодавчої бази діяльності російської православної церкви в південному регіоні. Автор розглядає проблему залежність церкви від держави, так і на роль центральної влади (Петербурга) в управлінні Південною Україною, що спостерігались у релігійному житті краю. Принципово важливим було вивчення умов, тенденцій та результатів розвитку державної церкви на півдні України у 1775 – 1861 рр. Актуальність цього дослідження також була зумовлена і роллю в житті населення Півдня релігійного фактору [21].

Комплексний підхід до вивчення історії православної церкви в релігійному і суспільному вимірах продемонстровано у праці Г.Надтоки «Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний контекст» [25]. Так, вже спільна праця Надтоки Г.М. та Горпинченко І.В. «Православна церква в Україні другої половини ХІХ століття. Історіографія», що вийшла 2018 року дає історіографічний аналіз еволюції соціального статусу духовенства в Україні, кількісних та якісних показників його кадрового складу в останній чверті ХІХ – на початку ХХ століть [24]. Цілу низку питань, пов'язаних з вивченням церковної історії підіймає у своїх дослідженнях науковець В. Г. Меша [23].

Важливі аспекти релігійних трансформацій та державно-церковних відносин Півдня України представлені у роботах О. П. Тригуба [30, 31], О. Ю. Бойкова [1, 2], О. М. Ігнатуші [16, 17], Н.М. Буланової [5]. Зокрема, О. П. Тригуб розглядає заснування та діяльність Катеринославської та Херсонської єпархій, господарсько-економічну та місіонерську діяльність православної церкви на Півдні України у другій половині ХVІІІ – початку ХХ ст. [31]. Взаємовідносини церкви і соціуму, соціокультурні та релігійні чинники розглядає у своїх працях О. Ю. Бойков [2]. Серед дослідників православної церкви півдня України необхідно також виділити науковий доробок запорізького вченого О. М. Ігнатуші, який акцентує на важливості вивчення середньої ланки церковного управління – консисторії та благочинь [16]. Н.М. Буланова досліджує становлення та розвиток християнських конфесій на Катеринославщині особливості вірувань, звичаїв та обрядів, які побутували

серед православного населення Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, соціо-культурних процесів південної України. Зокрема висвітлено церковну політику Російської імперії, особливості та наслідки міжконфесійних взаємин [3, 4].

Підсумовуючи, вкажемо, що історіографічний огляд даної проблематики достатньо широкий – від реконструкцій церковної історії до застосування методологічних підходів, які розширюють коло питань для вивчення релігійного життя в Україні в означений період. Загалом же відповідний напрям досліджень історії православної церкви залишається перспективним та криє у собі значний теоретичний і фактологічний потенціал в умовах деідеологізації історичної науки пострадянської доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бойков О. Ю. Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.). // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя : Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26–30.
2. Бойков О. Ю. Роль Російської православної церкви у житті буржуазії та селянства Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 38. С. 49–53.
3. Буланова Н. М. Катеринославщина другої половини XIX – початку XX ст.: побутова релігійність православних жителів краю // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2014. – Вип. 12. – С. 133 – 145.
4. Буланова Н. М. Земні силуети віри. Історія церков Кам'янського (Дніпродзержинська): історичний нарис. – Дніпропетровськ: Січ, 2000. – 110 с.
5. Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2007. – 232 с.

6. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. – Репринтне видання: У 4 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 2. – 398 с.
7. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). М. : Наука, 1969. – 182 с.
8. Грушевський М.С. Духовна Україна : зб. творів / М. С. Грушевський. – Київ: Либідь, 1994. – С.5 – 135.
9. Гумилевский Ф. История русской церкви: в 5 периодах (988 – 1826). — 6-е изд. — СПб.: изд. И.Л. Ту зова. Тип. А. Катанского и Ко, 1894. — 840 с.
10. Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви. — Ч. 4. — М., 1893. — III – 441 с.
11. Дорошенко Д.І. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.
12. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма в 1825–1860 гг. – М., 1981. – 215 с.
13. Знаменский П. В. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань: тип. Императорского Университета, 1881. — 806 с.
14. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — Казань: в Университетской типографии, 1873. — 850 с.
15. Знаменский П. В. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. — Казань: тип. Императорского университета, 1878. — 42 с.
16. Ігнатуша О. М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20 – 30-х рр. XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. 29. – С. 145 – 152.
17. Ігнатуша О. М. Зміни в економічному становищі релігійних громад Запорізького краю (1913 – 1927 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. 34. – С. 150–156.

18. Історія релігії в Україні: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.] - К. : Український Центр духовної культури, 1996 . - Т. 3 : Православ'я в Україні / ред. А. Колодний, В. Климов. - К., 1999. - 559 с.
19. Катунин Ю. А. Монастири Крима в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. – 152 с.
20. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст. – К., 1991. – 127 с.
21. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). — Запоріжжя: РА – ТанDEM – У, 2004. — 400 с.
22. Лиман І.І. Православна церква на півдні України 1775 – 1861 рр. в публікаціях Василя Біднова // Південний архів. Філологічні науки: Збірник наукових праць. Випуск XXII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — С. 12 – 18.
23. Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 роках : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2009. – 41 с.
24. Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. За ред. Г.М.Надтоки. – К., 2018. – 208 с.
25. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
26. Никольский Н.М. История русской церкви – М.:Издательство политической литературы, 1983 – 448 с.
27. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). — М.:Мысль, 1975. — 255 с.
28. Русское православие: вехи истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А.А. и др.], под. ред. А.И.Клибанова. М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
29. Смолич И.К. История Русской Церкви: 1700—1917: В 2 частях. — М.: Валаамский монастырь, 1997: Ч. 1. 800 с.; Ч. 2. 798 с. (История Русской Церкви. Кн.8. Ч.1, 2).

30. Тригуб О.П. Історія заснування єпархії Катеринославської та Херсонської (1775 – 1837) // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету.: – Запоріжжя, 1999. – Вип.VII. – С. 105 – 116.
31. Тригуб О.П. Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України // Наукові праці: збірник. – Миколаїв: Видавничий дім МФ НаУКМА, 2000. – Т.8: Історичні науки. – С. 45 – 49.
32. Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX веков. – 2-е изд., перераб. и доп. К. : ИД «Стилос», 2006. – 248 с.
33. Феодосий (Макарьевский). Краткие сведения о местночтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1872. — № 18. — С. 288 – 296; № 19. — С. 303 – 311; № 20. — С. 319 – 327.
34. Феодосий (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. — Екатеринослав: тип. Екатеринославского губернского правления, 1873. — 141 с.
35. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. — М.: Наука, 1967. — 336 с.
36. Шуба О.В. Православ'я і традиції національної культури. – К., 1989. – 47 с.
37. Шуба А.В. Русское православие: вехи истории – Москва, 1989. – 719 с.